

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 11
(18744)

2016 чылдың
февраль 4
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилел

СОНУУРГАЛ ЧОКТА, АЖЫЛ БҮТПЕС

Василий Кыргыз морзук кежин чымчадыр эттеп алгаш, ээзинге хүлээдип турары.

Баштайгы базымын 2013
лда эгелээн «Чаңгыс суур —
гыс бүдүрүлгө» деп губернатор
евилелин республиканың сайзы-
ынга улуг салышкынны кирип
лээнин эрткен чылдың ноябрьның
чүзүндө Кызылдың Сүбедей
рт ордузунга болгаш делгелге-
марказының түңнелдеринден
ек кырында көрдүвүс.

Аңаа республиканың бүгү
бүлүңнарындан 158 бараан
бүдүрүкчүлери, тараачын-фер-
мер ажил-агыйлары, үлетпүр
барааннарының бүдүрүкчүлери,
ус-дарганнар, аңчылар, балык-
чылар идепкейлиг киришкеннер.
Ол делгелгениң ниити бараан саа-
рылгазы 2 хүнде 5,5 млн. рубль
болган. Делгелге-ярмарканың

кол-ла сорулгаларының бирээ-
зи — бараан бүдүрүкчүлериңиз
аразындан эң-не эки ажилдыг-
ларны илередип, оларны шилип
алгаш, ол бараан бүдүрүкчүлериңиз
моон-даа соңгаар улам эки сай-
зыраарыңиз материалдыг дузаны
кадары.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Тываның Баштыңының
ажыл-херээ

«ТЫВАЗЭНЕРГО» — ҮЗЕ ШИИТПИРЛЕТТИНГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Россети»-
ниң чиңгине директору Олег Бударгин-биле
ужурашканының түңнелинде республиканың амы-
дыралыңга социал-экономиктиг улуг уjur-дузалыг
«Тывазэнерго» ААН-ниң салым-хуузу үзе шиитпи-
реттинген деп болур.

Сибирь федералдыг округтуң девискээринге
электроэнергия күчүзүн дамчыдар болгаш өйлээр
Сибирьниң регионнар аразында электри четкилериниң
компаниязы («Россети»-ниң Сибирьде салбыры)
«Тывазэнерго» ААН-ниң ажилчыннарын болгаш спе-
циалистерин хөйү-биле кызырар, «Тывазэнерго» ААН-
ниң эрге-хүлээлгелерин «Хакасэнерго»-га дамчыдып
бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алганын 2015
чылда чарлаан.

Бо шиитпирге удур бодунуң туружун Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оол: «Тывазэнерго»-нуң эрге-
хүлээлгелерин өске девискээрге, республикадан
ырак черде турар бүдүрүлгөге дамчыдып бээр Тыва-
ны электри энергиязы-биле хандыраарыңга, электри
четкилерин болгаш өске-даа дериг-херекселди хүн
бүрүдө ажаарыңга болгаш чаартырыңга, озал-ондак-
тыг байдалдарда дүрген шиитпир хүлээп алыр болгаш
шалыпкын хөдөлгөсүңгө шаптыктыг апаар, республика-
га энергетика адырын хөгжүдеринге шаптараазыңныг
боор» — деп илереткен.

2016 чылдың февраль 2-де Олег Бударгин-би-
ле ужуражылгазының үезинде Тываның Баштыңы
бодунуң туружун шиитпирлиг болгаш бүзүрелди-биле
бадыткаан түңнелинде «Тывазэнерго» ААН-ниң эрге-
хүлээлгелерин «Хакасэнерго»-га дамчыдып бээриниң
дугайында айтырыг хагдыңган — «Тывазэнерго» ААН-
ниң эрге-хүлээлгелери эрги хевээр артар, ажил-чору-
дугазын республиканың девискээринге уламчылаар.

«Россети»-ниң удуртукчузу Олег Бударгин респуб-
ликага чугула айтырыгны шиитпирлээринге Тываның
эрге-ажыктарын хандыр билип, езулуг күрүне чергелиг
шиитпирни хүлээп алды деп, Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол демдеглээн.

«СҮБЕДЕЙНИ» ЧААРТЫР

Ооң дугайында Шолбан Кара-оол бодунуң бло-
гунда дыңнаткан.

«Сүбедей» спорт комплекзиниң кырында бөмбүрүк
дээвирни ажыглаарының магадылалдыг хуусаазы
эрткен, ынчангаш ону чаартыры негеттинип келген.

«Күрүне Думазында бистиң депутадывыс Лариса
Шойгу-биле кады ажилдажылга дыка үре-түңнелдиг
бооп турар — деп, Шолбан Кара-оол санап турар. —
Бо чылын «Сүбедей» спорт комплекзиниң кырында
бөмбүрүк дээвирин чаартыр бис. Ооң түңнелинде
«Сүбедей»-ниң ишти улам таарымчалыг апаар. 2016
чылда Кызылда республиканың эмнелге комплекзин-
де терапевт салбырының корпусун тударыңга херек
акша-хөреңгини федералдыг бюджетче киирери чедип
алдыңган, ол дээрге 440 миллион рубль-дир. Тера-
певт корпусун бо чылын албан тудуп доозары белең
звес сорулга. Ону ажыгдалга киирери чүрек-дамыр
аарыгларын эмнээр улам экижидер болгаш нарын
технологиялар-биле эмнээр аргаларны бээр».

БИБЛИОТЕКАЛАРНЫ ЭВЭЭЖЕТПЕС

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле чөвүлелдин
Чаа-Хөл кожуунуң төвү Чаа-Хөл суурга эрткен
үнүшкүннүг хуралыңга республиканың удуртукчузу
Шолбан Кара-оол библиотекаларның санын эвээ-
жетпес деп саналдаан. Библиотекаларны камгалап
арттылары күрүне чергелиг айтырыг, олар бистиң
уруг-дарыывысты интернеттиң багай салдарындан
камгалаарының эки аргазы-дыр, ынчангаш библиоте-
каларны деткир дээш, немелде хемчеглерни алыр
херек деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТР-ниң Хөй-ниити
палатазында

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ ДАДЫВЫРЫН КАЯ ТӨЛЭЭРИЛ?

Февраль 2-де Тыва Республиканың Чазаның чанында Чуртталга коммунал ажил-агый (ЧКАА) айтырыгларының талазы-биле хөй-ниити чөвүлелиниң (даргазы Х.Д.Монгуш) болгаш Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының чанында ЧКАА адырында Хөй-ниити хыналда-хайгааралының төвүнүн (даргазы Л.С.Спирина) кады эрттирген хуралыга Тыва Республикада хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң дадывырларының дугайында чугаалашкан.

Тыва Республикада хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң коммерциялыг эвес фондузунун чигине директору Аганак Александрович Монгуш бо фондунун ажил-чорудулгазы-биле чыылганнарны таныштырган. Республикада бо фонд эрткен чылын тургустунган. Бистиң республиканың фондузунче баштайгы акша-хөреңгилер май айда кээп эгелээн, план езугаар 35 млн. рубль чыып алыр ужурлуг турган болза, а херек кырында 8 млн. рубль фондуже кирген.

— Бир-ле дугаарында таварышканывыс шаптараазын — бо дадывыр төлевирлерин каяа төлээри. Ажаалда банкызы. Улусчу банк, «Россияның почтазы» — бо үш черлерни таварыштыр төлөп болурун дугурушкан турган. Бодунун ачы-дузазы дээш Ажаалда банкызы хуу чокка, Улусчу банк 1,5 хуу, Россияның почтазы 2,18 хууга дадывыр төлевирлерин хүлээп ап турган болза, бо чаа чылдан эгелеп «Россияның почтазы» 6 хууга, ол хуузуң төлевир бүрүзүндөн үнүп кээр түңнү 40 рубльден эвэс эвес болурун дыңнадырга, бо албан чери-биле дугурулганы кезек үеде соксаткан. Ынчангаш бо хуралга ону тодарадырынче кол кичээнгейни углаарын хөй-ниити албан черлери болгаш сонуургалдыг албан черлеринден дилээр кижидир мен — деп, Аганак Монгуш тайылбырлаан.

Эрткен чылын капитал септелге дээш дадывыр бир дөрбөлчин метрден 88 көпөк турган болза, ам ол 4 рубльге деңнежип турар. Ол өскерлишкенини чон-биле чугаалажып шиитпирлээнин Хөй-ниити хыналда-хайгааралдың даргазы Э.Меңниг-оол чыылганнарга дыңнаткан.

Бо айтырыг талазы-биле хоойлуга карышкартар чүгле ол эвес. 70 хардан улуг назылыг кырганнарның капитал септелге дээш дадывырының 50 хуузуң, а 80 хардан улуг назылыгларның дадывырының 100 хуузуң республика бюджетинден аңгылаарының талазы-биле айтырыгларны хоойлужудулга өөренип көрүп турар.

Хуралдың даргазы Хонук-оол Монгуш бо бүгү карышкартарны, кады ажилдап тургаш, чайладырын, чиигелделиг хамаатыларның даңзын тодарадырын хуралдың киржикчилеринге дааскан.

Ажаалда банкызы, Улусчу банк болгаш Россияның көдээ ажил-агый банкызы хамаатыларның дадывыр төлевирлерин хуу чокка хүлээп алырынга беленин дыңнаткан.

Айлаң ДАРЖАА.

СОНУУРГАЛ ЧОКТА, АЖЫЛ БҮТПЕС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийи хүн үргүлчүлээн ажилдың түннелинде адырлар аайы-биле шылгарааннарны илередип, оларга шаңнал-макталдарны тывыскан. «Үлетпүр барааннарында эң эки шынар» деп номинацияга Улуг-Хем кожуунда Маадыр Маадырович Кырлыг-Караның удуртканы алгы эттээр «Кырлыг-Кара» арат ажил-агыйы тилекки болган. Оларның кылып, бүдүрүп турар ажылы-биле эки таныжар дээш чаа үнүп келген чылдың баштайгы айында Шагаан-Арыгга чедип, оларның кылып, бүдүрүп турар барааннарын көрүп, ажил-ижин сонуургадым.

Шагаан-Арыгның чонунун «промзона» дээр азы Кызылдан бадып ораарга, хоорайның солагай талазында шагда-ла хагдынган, ара кагдынган үлетпүр тудугларының аразында улуг тудуглуг черде оларның алгы эттээр бүдүрүлгези ажилдап турар болду. Кижиди ортузу чедип турар эр бисти хүлүмзүрүг-биле уткуп ап, алгы-кеш эттээр цехче чалады.

Бүдүрүлгедэ ажил-иш хайнышкынныг чоруп тур. Ам чаа бисти уткуп алган эр ук бүдүрүлгениң удуртукчузу Маадыр Маадырович Кырлыг-Кара болду. Ооң ажилдаар өрээлинге келгеш, бүдүрүлгезиниң дугайында чугаалап бээрин дилээримге, чугаазын мынчаар эгеледи:

— Бистер баштай ногаа ай-маа өстүрер талазы-биле элээн мергежи, ийи-үш чыл эрткенде, картофель, капуста өстүрериниң талазы-биле эки көргүзүлгелерни чедип ап эгеледивис. Өстүргеш, ажаап алган продукциявысты чонга, ажил-агыйларга сайгаргаш, орулгалыг кылдыр ажилдап турар апарган бис. Ооң соонда солун-сеткүүлдерден номчуп, телевидениеден республикага «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилел эгелээр дугайында билип алгаш, хамык документиливисти чыып, ол төлевилелге киржир сорулга салгаш, ажилдап кириптивис.

Кайы адырга ажилдаары экизин, чонга ажыктын шагда-ла бодап чоруп турдум. Мен бичии турумда, ачам чөмгө ажыглаан хой, өшкүзүнүң кежин кажан-даа октавас, ону кончуг хумагалыг ажаап-тежээр кижидир. Чамдыкта мени база кый деп алгаш, бо алгыны эки божалап азы дузап көрөм дээш, ону канчаар кылырын меңээ кончуг эки өөредип чораан. Сөөлгү үеде республиканың чурттакчылары эки эттеп каан алгы-кештен кышкы тоннар, хөректээштер даарап кедери база көвүдөп турар. Ынчангаш алгы-кеш эттээр цехти кожуунга ажыдар деп шиитпирлеп алдымыс.

Ногаа өстүрүп тургаш, ажилдап алган бүгү акша-төгериивисти кириштирип тургаш, Тыва Республиканың Чазаның, Көдээ ажил-агый яамызының дуза, деткимчези-биле Россияга бүдүргөн алгы эттээр дериг-херекселди садып алдымыс. Ол дериг-херекселдерни бүдүрүп үндүргөн заводтун тускай эртемниглери, ажилчыннары дугуржулга езугаар ол бүгүнү Шагаан-Арыгга эккелгеш, бо тура-рывыс черге эптеп бергеш, аңаа

Алгы эттээр цехтин удуртукчузу Маадыр Кырлыг-Кара.

ажылдаар улустун шуптузун 20 хонук иштинде өөрөткөш, тускай шынзылгаларны тывысты.

Ынчангаш ол үеден эгелээш, амга чедир эттээр алгы-кежидип, чонувуска эки шынарлыг бараанни бүдүрүп бээр дээш, кызып ажилдап тур бис. Бистиң кылган ажылывыс хилис барбааны, 2012 чылда республикага болган «Тываэкспо» деп бараан бүдүрүкчүлериниң делгелгезинге алдын медальды болгаш эрткен чылдың төнчүзүнде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» делгелге ярмаркага киришкеш, боттарывыстың адырывыска база эң улуг үнелелди алганывыс бисти улам хей-аът кирип турар — деп, Маадыр Маадырович түңнөп чугаалады.

Ооң соонда ол алгы эттээр цехи-биле таныштырды. Амгы үениң негелдези-биле алыр болза, элээн улуг бүдүрүлгө деп болур. Цехте ниитизи-биле 14 станок-машиналарны эптеп тургускан. Оларның эң-не улуу алгы чуур, чымчадыр, шыгыдар станок болду. Хары угда 45-50 алгыны чыып алгаш, ол станокка суккаш, суунун температуразын өйлөп алгаш, алгыны суг-биле чоорту шыгыдып эгелээр. Улуг-Хемниң суу чымчак болгаш алгы эттээринге кончуг таарышканын мастерлер чугаалап турду. 45-50 кештерниң бирги шыгыдылганыга, ону чуурунга 1 тонна суг хереглеттинер. Ынчангаш олар ажилдап турар цехиниң иштинде чер адааның арыг суун алыр ханы кудукту база кылып алганнар.

Кештин бирги шыгыдышкынының, чуулдазының соонда кештерни хере шөйер, ооң соонда база катап чаа сугга чуур, катап-ла хере шөйер. Белен алгы болгужеге чедир ооң-биле 16 аңгы-аңгы кылдыныгларлыг ажилдарны кылып чорудар. Оларның аразында алгыны кислоталаар, шандырлаар, кештин чуңгаксыг чыдын чидирер, дүгүнүң узун, чолдаан дескилеп кезер, будуур, чуңгаан, таагызын аштаар дээш, ажилдар үзүктел

чок. Ол бүгүнү найыралдыг коллективтин бедик мергежилдиг 5 ажилчыннары, мастерлери үзүктел чок кылып турар болду.

Бедик шынарлыг, чымчак алгыны белеткээринге химикаттар база чугула черни элээрин херек кырында көрдүм. Сөөлгү үеде аңгы-аңгы кислоталарның өртээ өскенинден оларны садып алыры база бергедеп бар чыдарын бедик мергежилдиг мастер чугаалады.

Амгы үениң эң-не депшилгелиг технологиязын ажыглап тургаш, эттеп каан хой, өшкү, инек, аът кежиниң алгыларын олар болур, шыдаар шаа-биле кылып турар улус болду. Оларның эттеп каан алгызының дүгү, кежи хирлени бээрге, ону анаа порошокту сугга чуп алырга кештин шынары бичии-даа үрөлбөс, чымчак хевээр артып каар кылдыр өөренип алган мастерлерниң ажылын мактавас аргажок.

Алгыны чондан, малчыннардан, хуу сайгарлыкчылардан садып ап турар. Шээр мал кежиниң эң-не эки үези 7-11 айлар үезинде өлүргөн, чикше ажыглаан малдарның кежи хеверик эвес, экизин тайылбырладылар. Ынчалза-даа чондан садып ап турар шээр мал кештериниң шынары куду деңнелдиин айыттылар. Хой, өшкүнү өлүрүп чигеш, кежин анаа-ла херимге кадыра азып каар, азы дүргөш, салып каарга, ол кеш дораан үрелир. Эң ылаңгыя хоорай чурттакчылары өзөп чиген малының кежин бир болза, бок төгөр контейнерже октаптар-дыр деп хомудап олурдулар.

Ынчангаш алгы эттээриниң бедик мергежилдиг мастерлери чонувуска дараазында сумелерни солун дамчыштыр чедирерин диледилер. Өзөп чиген хой, өшкүзүнүң кежин ол дораан хере салгаш, 1-2 килограмм хоюг дус-биле дескилештир дузааш, шак хире ынчаар чытыргаш, ооң соонда дүргөш, 1 хонук дургузунда алгы-кеш хүлээп ап турар сайгарлыкчыларга, ону херек-

лээн улуска дужаар бол. Чайгы үеде болза мал өзөп чиген малының божа-биле кылындагаш, хөлегелиг черге каткыжеге чедир чы болза эки.

Маадыр Кырлыг-Кара удуртканы алгы эттээр ажил-агыйының ажилчыл хуу улустан база чагы хөйү-биле хүлээп ап турар. Эң ылаңгыя тайга-танды аң-меңнериниң кежин чы эттеп бээрин дилээр хөй. Кештерниң аразында адыг, морзук, дилги, та кежи дээш, кандызы чы Ажил-агый кириген чагы үе-хуусаазында бедик шы кылдыр күүседип турар.

Маадыр Кырлыг-Кара жуунун ус-шевер дааралары-биле база сырый заалыг. Чамдык үеде тон, хөректээштер даа алыксаан чон оларга Ынчангаш оларның чырын күүседип-биле даа цехти база Шагаан-Арыгда ажыдып алгаш, чагыларын үе-шаанда, э нарлыг күүседип турар. алыкчылар бүдүрүлгениң алгыларының чымчаан, дескилей кезип каанын о айтып турдулар.

Амгы үениң технология негелделеринге дүүштүргелиг рынок экономика киржип, туржуп шыдаа стерлиг хевиринге азы ме бөлүглөп каан бүдүрүлгө тургузуп, оларны ажыглап рери чугула апарган. Ынчангаш амгы үениң негелделерин гаан-Арыгда алгы эттээр лыг-Кара» арат ажил-а долузу-биле дүгжүп тура болур.

Республика хемчээ «Чаңгыс суур — чаа бүдүрүлгө» деп төлө тыва чоннун амыдырал элээн ханылап, чогуур зыралды ап турар. Ынчангаш ол төлевилелдин бүдүрүкчүлери боттар садып-сайгарар дел рар барааннарының тификаттарының докум лерин кылдыртып алгаш вага бүдүргөн» деп мар барааннарның хемчээли даа улам көвүдөдир чүгү.

Ук төлевилелде ажы турарларның ниити санын рүп, сайгарып көөргө, колдуунда херээжен чон туттунган болуп турар. А дыр Кырлыг-Караның уд бүдүрүлгезинде шупту эр тар хаара туттунган.

Алгы эттээр цех ажилчыннары чүгле хөй ажилдап алыр дээш к турар эвес, а харын ол а оларның улуг сонуургалд күзели-биле бердинген гаадыкчы ажилдап тур эскердим. Эң ылаңгыя турар кештериниң шынары даа улам экижидер сорул боттарының мурнунда с алган ажилдап турар улус ду. Үнүп келген Мечи чыл ажил-ижиңер улам-на шуу ла болзунам!

Владимир ЧАДА

Авторнун тыртты чурукт

Тыва чоннуң «Шагаа-2016» байырлалының программасы

Февраль 5

11.00; 14.00 шактарда – 1999-2003 шактарда төрүттүнген оолдар аразынага республиканың 1-ги чери дээш «Бөлүк били» деп хуреш оюну «Сүбедей» спорт өргээзинге болуп эртер.

12.00 – 16.00 шактарда – Аас чогаа-биле таныштырылга. Болур чери: Чукковский аттыг уруглар библио-текасы.

13.00 шакта – «Чаа шагның бүдүү-дө» деп национал оюннарлыг тургустунган көргүзүг. Болур чери: Тураның болгаш дыштанылганың национал парыгының төп көзү.

17.00 шакта – «Шагаа-2016». Шагаага каткан үнүшкүннүг концерт. Болур чери: Хову-Аксының Культура бажыңы.

Февраль 6

0.00 шакта – Ча адарынага республика чергелиг турнир. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

2.00 – 15.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Болур чери: «Цеченлинг» хурээзи, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 1 дугаар бажың.

3.00 шакта – Тыва Республиканың хурээзи муниципалдар болгаш Ак-Урак, Кызыл хоорайлардан оолдар аразынага «Бөлүк били» деп национал хуреш оюну. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

3.00 шакта – «Алдын кажык» республика чергелиг оюн-мөөрей. Болур чери: Чукковский аттыг уруглар библио-текасы.

4.00 шакта – «Шаг чаагай, шагаа чаа-а». Болур чери: Р.Кенденбилъ аттыг уруглар библио-текасы.

7.00 шакта – «Шагаа-2016». Шагаага каткан үнүшкүннүг концерт.

Болур чери: Шагаан-Арыгның Культура бажыңы.

17.00 шакта – ши «Аңгы-оолдун тоожузу». Болур чери: «Тет-а-тет» театрының бичии залы.

17.00 шакта – ши «Хайыраан бот». Болур чери: Национал театр.

Февраль 7

«Сүбедей» спорт өргээзинге кышкы спортчу оюннар хүнү.

8.00; 15.00 шактарда – Мөргүл номчулгасы. Болур чери: Колхозная кудумчуза «Таши Панделинг» Эрзин хурээзи.

10.00 шакта – Ча адарынага республика чергелиг турнир. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

10.00 – 17.00 шактарда – национал оюннар викториназы «Шагаа-биле Курай! Курай!» Болур чери: А.С.Пушкин аттыг национал библиотека.

11.00 шакта – республика чергелиг шыдыраа турнири. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

12.00; 15.00; 19.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Болур чери: «Цеченлинг» хурээзи, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 1 дугаар бажың.

13.30 шакта – тыва улустуң национал оюннары «Тевек», «Аът» шалбааарынага маргылдаа. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

13.30 шакта – «Шагаа-2016» национал байырлалга болгаш «Тыва Арат Республиканың 95 чылынга тураскааткан республиканың шыырак мөгелериниң аразынага хуреш оюну. Болур чери: «Сүбедей» спорт өргээзи.

17.00 шакта – «Шагаа» байырлалына таварыштыр «Ак куштуң ырызы» деп концерт. Болур чери: Национал театр.

Февраль 8

8.00; 12.00; 23.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Болур чери: Колхозная кудумчуза «Таши Панделинг» Эрзин хурээзи.

11.00 шакта – мөргүл номчулгасы. Национал оюннар ойнаарынага класстар аразынага мөөрейлер. Национал идик-хеп көрүлдөз болгаш тыва аъш-чем аймааның делгелгези. Болур чери: Р.Кенденбилъ аттыг республиканың уран чүүл школазы.

12.00; 15.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Болур чери: «Цеченлинг» хурээзи, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 1 дугаар бажың.

13.00 шакта – «Куштар – бистиң өңүктөривис» деп хоорайның экологтуг акциязы. Куштар чөмгөреринге мөөрей. Болур чери: дыштанылганың болгаш культураның национал парыгы.

14.00 шакта – байырлалдың көжээзи «Шагаа байырлалы дег өөрүнчүг чүве чок». Болур чери: А.С.Пушкин аттыг национал библиотекасы.

17.00 шакта – Национал байырлалдың «Шагаа-2016» концерти. Болур чери: Тываның күрүнө филармониязы.

17.00 шакта – ши «Хайыраан бот». Болур чери: Национал театр.

21.00 – 5.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Саң салырының езулалы. Болур чери: Кызылдың Фрунзе кудумчузунда «Дамба брайбулинг» дуганы.

21.00 – 5.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Саң салырының езулалы. Болур чери: Каа-Хем суурда «Ногаан дарийги» хурээзи.

21.00 – 5.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Саң салырының езулалы. Болур

чери: солагай талакы эриктө «Даши Чойпелинг» дуганы.

21.00 – 6.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Тыва улустуң оюннары. Болур черлери: Арт-Центр «Найысылал», Тываның күрүнө филармониязы, «Сүбедей» спорт өргээзи, И.Ярыгин аттыг спорт комплекс, Улусчу чогаадылга бажыңы, «Енисей» Культура бажыңы, Орус Культура төвү, Тыва Индизин культура төвү.

21.00 – 5.00 шактарда – мөргүл номчулгасы. Саң салырының езулалы. Болур чери: «Цеченлинг» хурээзи, Щетинкин-Кравченко кудумчузунуң 1 дугаар бажыңы.

Февраль 9

00.00 – 8.00 шактарда – Дөгээ даанга саң салырының езулалы.

00.00 – 8.00 шактарда – «Кадарчы» тураскаалдың чанынга саң салырының езулалы.

00.00 – 8.00 шактарда – национал паркка «Саң салырының» езулалы.

00.00 – 8.00 шактарда – «Сүбедей» өргээзинге саң салырының езулалы.

Оң соонда спортчу оюннар «Аът шалбааары», «Тевек» болгаш «Хуреш» болуп. Болур черлери: Дөгээ даа, «Кадарчы» тураскаалы.

05.00 шакта – мөргүл номчулгасы. Болур чери: «Таши Панделинг» Эрзин хурээзи.

12.00 шакта – тыва национал оюннар. Болур чери: Арат шөлү.

14.00 шакта – тыва национал оюннар. Болур чери: Национал театр.

16.00 шакта – «Шагаа-2016»-га тураскааткан байырлыг концерт. Болур чери: Национал театр.

ДАШТЫКЫ АГААРНЫҢ СООП ТУРАРЫ-БИЛЕ...

Тыва Республикада күрүнө-хол санитар эмчизи Л.К. Салчак республикада грипп гаш чидиг респираторлуг устуг аарыглар (ОРВИ) ыыдап келген деп санап эр.

2016 чылдың январь 11-ниң далы-биле Тыва Республика-РВИ болгаш грипп аарыглар-нептереп эгелзэн. Даштыкы аарыглар сооп келгени-биле аарыглар болгаш элээдилерни лаже чорутпайн-даа барган аа, аарыг чорук мурнуку еяда 66,3 хуу турган болза, хуу өскөн, эмнелгеде чыдар илериниң саны немешкен.

Январьның 25-тен 31-ге чедир РВИ болгаш грипптен аараан таварылганы бүрүткзэн, оон уузу 14 хар чедир назылыг ил уруглар. Республикада ол аарыглар нептерээри амгы үеде демиологтуг байдалдың кы-нарындан 2 катап ажа берген грипп болгаш ОРВИ талазы-е байдалдың республикада илгенгенин барымдаалааш, халаптың чурттаакчы чон узунга нептерээр чоруун дурбазы-биле Тыва Респуб-ликада күрүнениң хол санитар иизи Л.К. Салчак хемчег-ни кызыгаарлаарының (антин) талазы-биле док-лга ат салып, Тыва Рес-публиканың девискээринде аар организацияларга бол-объектилерге бо чылдың эраль 1-ден эгелеп 7 хонук саалыг карантинни чар-н. Ол карантинге дүүштүр публиканың өөредилге албан-леринге өөредилге ажил-чо-улгазын түр доктааткан. Ол каш халдавырлыг хамчыкка-ри (профилактиктиг) хемчег-ни школа назы четпзэн, со-л албан черлеринге, ортума-гаш дээди өөредилге черле-ге уламчылаарын база ол таалда сүмелеп турар.

Организас-эрге-хоойлу хевири хамаанчокка өө-редилге албан черлериниң, чон-нуң социал камгалал, куль-тура, спорт, кадык камгалал албан черлериниң удуртук-чуларына, кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргалары-ның даргаларына дараазында хемчеглерни алырын саналдаан:

- температура чурумун, салгыннадышкын чурумун, хүн бүрү дезинфекция чурумун сагыырын, маска кедерин, гигие-наны сагыырын хандыраарын;

- дүн-хүн чок ажилдаар ста-ционарларже болгаш албан черлеринче (уруглар бажың-нарынче, интернаттарже) улус-туң кайы-хамаанчок кирер чору-ун болдурбазын;

- агаарны хора чок болду-рар, оран-саваларны салгынна-дыр дериг-херекселдерниң шын ажылгалын хандыраарын;

- уругларның дүн-хүн чок ту-рары албан черлеринде аараан кижилерни аңгы-аңгы кири-ринде боттандыраарын;

- Шагаа байырлалын эртти-рери-биле хаагы оран-савал-ларга хөй кижичыып, хемчеглер эрттирерин кызыгаарлаарын, «маска чурумун» сагыырын, оран-саваларны чогуур үезинде салгыннадыарын;

- школа назы четпзэн өө-редилге албан черлеринге уруг-ларның эмчи шинчилгезин ыяап эрттирерин;

- эм-таң аймааның курлавы-рын, дүрген дуза чедиреринге ажылгаар эмнерни албан чер-леринге тургузарының талазы-биле хемчеглерни алырын.

Кышкы үеде даштыгаа ажил-дап турар ажилдакчыларга чынып алыр болгаш чем ижер оран-савалар-биле хандыра-рын, температура чурумун сагыырын организас-эрге-хоойлу хевири хамаанчокка

организацияларның удуртук-чуларына сүмелзэн.

Тыва Республиканың Ка-дык камгалал яамызынга, эмнелге-профилактиктиг ал-бан черлериниң хол эмчиле-ринге дараазында чүүлдерни сүмелзэн:

- грипп болгаш ОРВИ аарыг-ларының нептереп турар үе-зинде эмнелге-профилактик-тиг албан черлерин стацио-нарларже шилчидерин, ынаар кижилерниң кайы-хамаанчок кирер чоруун кызыгаарлаарын, маска чурумун тургузарын, грипп салбырларын калбартырын;

- грипптиң аар хевири бол-дурбазы-биле аарыг кижилер-ни шинчирииниң шынарынче кичээнгей салырын;

- чуттакчы чоннуң амбулато-рия-поликлиника хандырыл-гын оң чурттап турар черлерин-ге боттандыраарын;

- эмнелге албан черлеринче аарыг кижилер-биле грипптзэн кижилерни аңгы-аңгы кири-рин хандыраарын;

- аар аараан кижилерни чыт-тырып алгаш, эмнээрин боттан-дыраарын;

- аарыг кижилерни план езу-гаар эмчиге чыттырарда гриппке удур тарытканын ылавылаар;

- дезинфекция чорудар хе-рекселдер-биле чорудуп ту-рар ажилды контролдаарын, палаталарны, коридорларны, кабинеттерни болгаш хөй-ниити черлерин болбаазырадырының хемчээлин каш катап улгатты-раарын;

- профилактика, диагностика болгаш гриппти болгаш ОРВИ-ни эмнээринге хамаарыштыр семинарларны халдавырлыг аарыглар эмчилерин, реанимо-тологтарны, рентген ажилдак-чыларын хаара тудуп тургаш, эрттирерин;

- уласток албанының, эмчи-ниң дүрген дузазының, социал

ажылдакчыларның социал-чо-гумчалыг эвес болгаш хөй уруг-ларлыг өг-бүлелерге кичээн-гейин күштелдирерин;

- грипп болгаш ОРВИ аарыгларының учедунуң долузу, шынны болгаш чогуур үезинде тургусканы дээш база ол аарыг-лар талазы-биле хүн бүрүнүн болгаш неделя санының ме-дээлерин «Тыва Республикада гигиена болгаш эпидемиология төвүнче», Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чанында эпидемиологтуг бай-дал контролюнун килдизинче чогуур үезинде дамчыдары дээш медицина албан черлериниң удуртукчуларының харысалга-зын бедидерин;

- грипп болгаш ОРВИ-ден аараан кижилерден, хамыктың мурнунда аар аараан кижилер-ден болгаш грипптиң болгаш ОРВИНИҢ кандыг түнелдиг бол-луру билдинмес озалдыг кижилерден (оон иштинде 1 хар чедир назылыг бичии уруглардан, саат-тыг херзэженнерден, чүрээниң аарыг хоочурааннардан болгаш өске-даа хамаатылардан) ана-лиз алырын организастаарын;

- медицина дузазын чедирип турар үеде болгаш аарыг ки-жиден клиниктиг материалдар ап тура, эмнелгеден дашкаар черге дегдирген таварылгалар-ны илерединге контролду хандыраарын.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга, Тыва Республиканың Өг-бүлө бол-гаш уруглар херектериниң агентилелинге дараазында чүүлдерни сүмелзэн:

- аарыгны чогуур үезинде илередин болгаш хамаатыларның боттарының эмнерин чоруун бол-дурбас сорулга-биле социал на-рын байдалдыг, хөй уруглуг бол-гаш чогуумчалыг эвес өг-бүлелерге хайгааралды чорударын.

Тыва Республиканың Ин-форматизация болгаш ха-рылзаа яамызынга, массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларына дараазында чүүлдерни сүмелзэн:

- грипп болгаш ОРВИ аарыгларының талазы-биле медээлерни чогуур үезинде чырыдарының талазы-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы-биле болгаш Хереклекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле хайга-ралдыг федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели-биле кады ажилдажылгазын боттандыраарын.

Садыг бүдүрүлгелериниң, хөй-ниитиниң чөмөнчилге-зиниң, бүдүрүлгө цехтериниң, ачы-дуза чедирер черлериниң удуртукчуларына дараазында чүүлдерни сүмелзэн:

- «маска чурумун» ыяап кириерин, объектиге санитар-гигиена байдалынга контролду күштелдирерин, оран-саваларга температураның чогуур чурумун тургузарын, оларны доктаа-мал агаарладырын болгаш өл пөс-биле арыглап-аштаарын, ажилдаар олуттарга дезинфек-ция чорударын, хуу болгаш хөй-ниити гигиенанын сагыырынга байдалдарны тургузарын;

- ОРВИ-ниң болгаш грипптиң профилактиказын шалыпкын боттандыраары-биле хамчык-ка удур эмнерниң, тус-тус камгалал херекселдериниң, чуулда болгаш дезинфекция чүүлдериниң четчир курлавы-рын тургузарының, садыг залда-рын болгаш чонга дуза чедирер залдарны агаар арыглаар херек-селдер-биле четчелээриниң та-лазы-биле хемчеглерни алырын;

- чаңгыс черге чыгып келген ажилдакчыларның аразына ОРВИ-ден аараан кижилерниң кирер чоруун болдурбазын.

2016 чылдың февраль 9-та келир 2 кара меңгилег, от олуттуг кызыл Мечи чылының ниити шинчи-байдалын чурагай езугаар көргүскени

Бо чурукту чурагай номунда өңөп кирип көргүскен болгаш ооң дузасы-биле келир чылдың шинчизин тайылбырлап турар.

Мечи чылының шынарларын демдегледип турар чурукта буга чедип алган чоруур кижини чуруп көргүскен. Чурукта колдуу кызыл болгаш сарыг өңнер колдап турар. Ол дээр-ле үнүп орар чыл кончуг изиг чыл болурунун демдээ, ыңдыг-даа болза, ойт-сиген, үнүштер, ногаалар, чигир-чимис аймаа элбек болур. Эът изиир дээн ышкаш изиг-халыын аарыглары өөскүүр. Каракка көзүлбес “Хаан” деп амылыг амытанның хоразы күштелир, ооң уржуундан эът изиир, хан базыышкыны улгадыр болгаш чүрек аарыглары кижилерни дүвүредир. Буганың мыйызы, кулаа болгаш кудуруунда кызыл өңнер — ниити делегейге агаар-бойдус изиириниң демдээ. Буганың бажының кызыл өңнүг болуп турары — чазын аңгы-аңгы чер-черлерге кааңнаашкын болурунун демдээ-дир. Буганың сиртинде болгаш ниити мөчүзүндө ак өң чазын болгаш чайын дагларга болгаш бедигээштерге доңаттар болурунун, а күзүн эртежик хыраа, доңат дүжериңиң

демдээ-дир. Буганың хырнында кызыл өң, дыка бедик эвес бедигээш черлерге кааңнаашкын болурунун демдээ-дир. Буганың дөрт даваннарында сарыг өң сугаттыг черлерге болгаш аажок өл-шык чавыс болгаш шынаа черлерге үнүш-дүжүт шыырак

дүжүткүр болурун көргүзүп турар. Буга аксын ажыдып алганы база ооң кудуруунун долгаш-как болганы, чаш ажы-төл хөй төрүттүнүп, көвүдээр, ол ышкаш ортумак назынның бөдүүн кижилеринге чыл эки болур, бода мал өстүреринге чыл кончуг таарым-

чалыг болурун илередин турар. Кадарчы кижиниң назыны аныяк болуп турары — бо чыл аныяк кижилерге дыка эки, чымчак болур, ылаңгыя чаштарга оон-даа эки, улуг назылыг улуска шала кадыгымаар. Кадарчының арын-шырайының сарыг өңү Мечи чылы

аныяк кижилерге болгаш тарга эки, чыргалдыг бол көргүзүп турар. Кадарчы хевиниң көк өңү болгаш хуак өңү — төрө херээ-биле баалыг политика ажылы чоруур күрүнениң дээди чинде турар кижилерге боду дүжүмөттерге Мечи чылы болурунун демдээ, ыңдыг даа оваарымчалыг бол сагындырып турар, а ор чергениң дүжүмөттеринге кадыг болурун демдегледир. Кадарчы бажының артында бооп алганы өөр маңнайлыг болурунун бо хилинчек-човулаң, мунгара өршээлдиг, хоорук бол көргүзүп турар. Кадарчы идиктерин уштуп, холунда алгаш, кызыл-даван кыла чорууру — агаар-бойдуз чыл болурунун демдээ. Кадарчы буганың мурнунда лаштап бар чорууру — чай дүжериңиң демдээ. Кадарчы кымчызының баан эжил чөптөн кылган, ол чер-чурара-албаты чону тайбың бо чыргалдыг болурун көргүзүп турар.

Тыва Республиканың бы-лама эргелели.

МЕЧИ ЧЫЛЫ

От Мечи чылдың ниити бойдус байдалының дугайында тибет астрологияның медицина институтунун тайылбыры езугаар алыр болза, бо чылдың чайы изигизмээр болгаш бедик черлерге чаас эвээш, чавыс черлерге чаас хөй болгаш суг халавы бооп болур. Шыргай аргаларга болгаш кижичурттап турар черлерге өрт-халап база элээн күштелир. Эрткен чылын болуп турган дайын-чаа база уламчылап болур.

Аныяк херээженнерге база чылдың кудуруунда үш ай дургузунда эр улуска берге үе деп айыткан. Мечи чылдыг кижилер чылы кирип турар болгаш, назын узадыр ном номчудар, боттары Ак Тарийги Бурганның тариназын номчуур. Аарыг улус чанынче барбас, кадыг ажыл кылбас. Хар-назын аайы-биле Дүгер судурун номчудар. Күске чылдыглар Допоче, Часум, Доңген, Гьелценцеом, Тогзун судурларын номчуур. Ыт болгаш Пар чылдыглар Гьябши номчуур. Тоолай болгаш Дагаа чылдыглар Ньитри судурун номчудар. Оларга бо чылын садыг-саарылгага шоолуг эвес болурун чылдың чурагайында бижээн. Эрге-дужаалдыг болгаш ат-алдарлыг улуска база бо чыл берге болур болганы-биле камгалакчы Лхаму Сагылзын Бурганның судурун номчуушаан, ооң тариназын үспейн номчуп чоруур болза, оларга күштүг камгалап болур деп чурагайда айыткан.

От Мечи чылдың Чуда деп баштайгы чеди хонуунун бир дугаар хүнүндө чымчак көк даң хаязының чыры үнүп кээрге, Тываның үндезин чүдүлгези сарыг шажынның ай санаашкыны-биле Шагаа азы Чаа чыл эгелээни ол. Бистиң тыва чонувус төөгүдөн бээр сарыг шажын болгаш хам чүдүлгеге дыка чоок болгаш чаагай чаңчылдар-биле холбашкан байырлалдарны үнелеп, сагып чораан болгай. Ам-даа XXI век үезинде база чаа салгалдарга дамчыдып, уламчылап турар бис.

Шаанда бир ай дургузунда Шагааны эрттирер чораан. Шагаа азы Чаа чылдың байырлалы дээр-ле аңгы-аңгы көшкүн чоннарның эң-не онзагай, улуг байырла-

лы турган. Шагааның бир дугаар хүнүндө бүгү чон чаңгыс аай байырлал эрттирер ужуру болза, төөгүдөн бээр сарыг шажынның чурагайын езугаар Шагааның бир дугаар хүнүнүн даң хаязы чырып кээрге, ол-ла хүнде кижичүрүзүнүн хар-назыны солчуп турары ол. Ынчангаш Шагаа дээр-ле бир талазында кижичүрүзүнүн төрүттүнген хүнү-биле демей.

Шаанда ай чурагайы-биле Чаа чыл азы Шагаа байырлалы эрттирер үе узун турган. Ам бо үеде көшкүн амыдыралдан аңгы апаргаш, чуртталга экономика болгаш эртемниң аайы-биле апарганындан хөй байырлап. Шагаа байырлалын эрттирери чайгаар өскерилгенинден, ону чаңгыс хүн күрүнө байырлаар деп доктааткан. Тыва чоннуң сагып чораан чаагай чаңчылын езугаар болза, үш хонук болуп турар. Бир дугаар Шагаа хүнүндө өг-бүлө бүрүзү херим иштинге бедик сава тургузуп, ооң кырынче арыг ыяшты салыр. Катташтыр салып каан ыяштарның кырынче чартык азы бир килограмм хире тыва далганы ооваалап уруп каар. Уруп каан тыва далганын ортузун хол-биле сава ышкаш оюп кааш, ооң иштинге арыг саржаг азы хендир үзү кудуп салыр. Ооң кырынче эвээш эвес артышты ооваалаар. Артыш кырынче эм-оъттар азы кургаг тыва шай, ногаан шай, кара шайны салыр. Ооң-биле чергелештир бир улуг омааш хемчээлдиг сүт, хойтпак, саржаг, ары чигири, акчигири омааштап салыр. Бир эвес номчуп каан үрүлелер бар болза, бир-ийини салып болур. Херек кырында бо салыр чүүлдерни шуптузун чаңгыс ат-биле алыр болза «ак чем дээ-жизи» деп өгбелериниң сагып чорааны ол. Ынчалдыр кылып болур.

Саң салырда, от хып кээрге, ону дээди Чырыткылыг Будда Бурганга болгаш бойдуштуң Бурганнарынга улуг чуланы өргүп турары кылдыр бодаар. Ынчангаш бедик сава азы бедик черге саң салыр ужуру ол. Өске талазында, өргүп каан ак чем дээжилерин от кысып турар үезинде ыдыктыг черлерге эң-не шынарлыг, арыг чем өргүп турары кылдыр бодаар. Бедик дээр-ле ыш буруладыр ужуруп чоруп тур-

да, өг-бүлениң азы кижичүрүзүнүн хей-аады бедип турар кылдыр бодаар. Кажан от чалбыраашталдыр хып турар үезинде сүлдө быжыг болурунга хамааржыр бодалдарны бодаар.

«Даң хаязының көксүмээр чымчак чыры дег бүдүн чыл менди-чаагай, амыр-тайбың, чымчак болзун! Даң хаязының чыры дег мерген угаанның оккур чыры бүгүдөгө нептерезин! Даң хаязының чыры дег бүгүдениң ажыл-ижи моондак чокка чогуур болзун! Даң хаязының чыры дег, чурттуң экономиказы сайзыраар болзун! Даң хаязында хүнүнүн херелденип көстүп келгени дег, кижилерниң чаагай күзелдери бүтсүн! Өг-бүлө бүрүзү өөрүшкүлүг чурттаар болзун! Өршээ, Будда Бурган.» деп йөрээл салыр.

Даң хаязының көксүмээр чымчак чыры чырып келгенде, өг-бүлениң херим иштинче үнгеш, саң салыр. Саңны эр кижичүрүзү, бир эвес эр кижичок болза, чүгүл эр кижичүрүзү үндезилевейн, херээжен кижичок сеткил-биле салырга, кандыг-даа коргунчуг чүве чок. Саң салгаш, дөрт чүкче болгаш дээрже, черже, бажың эжинче ак сүттү чажар. Кажан хүн чаа-ла үнүп кээрге, чолукшужуп эгелээр. Чолукшужурда, кадакты бот-боттарыңче сунуп кедирер.

Шагаа хүнүндө арага ишпес, диригамытан тыны үзүп болбас, хорадап болбас, чөрүлдээ үндүрбес, маргыжып, чокшуп дээн ышкаш өске-даа таарышпас чүүлдерни кылбас. Ону сагывайн баар болза, бүгү чыл дургузунда багай салдарлыг болур. Өгбелер ону кончуг серемчилеп-биле сагып чораан.

Шагаа дүнезинде удуп болбас, удувас деп чугаага хамаарыштыр алырга, ол удуп болбас дивээни-дир. Шагаа мурнунда бүгү белеткээр чүүлдерни үезинде четтигип доозар. Чүгүл дизе, Шагаа хүнүндө хой өзээр, чаа-ла белеткээр чүве турбас, шупту чүве даң хаязында белен турар. Ынчангаш удуур-даа чай турбас. Геше Лобсанг Тхуптен Башкы.

Тыва чоннуң оюнна

ТЕВЕКТЭЭРИ

Тыва чоннуң чаагай чаңчылдар даянып, бистиң шолада чоннуң оюрун уругларга өөредип, мөөрейлеудаа-дараа эрттирип турар бис. Чиртевек тевери. Тевек — тыва чоннуң бир шимченгир оюннарының бирээзи. Тевектээр улус муң ажыр безин тепте

Тевек оюнунун хевирлери аңгы-адалбыыр, чинчээр, кызыл-чинчээр, дырлаар... Анаа теверин 50 азы 100 ныг кылгаш, оон ыңай далбыыр хевир тевер. Далбыырда, ийи буттап олуй луй тевер. Бир бутка тевекти ийи кдүжүрбес, ийи дугаарында өске бут-алыр. Ынчангаш бо хевирге солагай ка база шын теп билири негеттинер далбыыр хевир солагай бутка дыка ырал бээр. Далбырын база тускай биле кызыгаарлап алыр. Ол санга чөтөпкен улус чинчээр деп хевирже ки Чинчээрде тевек теп турар бутту чөтөтөт. Ынчаарга ойнакчы чаңгыс бут-рынга шурап халып тургаш, тевекти теапар. Чинчээрин тепкен улус, кызыл-деп хевирже кирер. Кызыл-чинчии теанаа чин-биле демей, ынчалза-даа чөтөтөтүр буду-биле шуравас, чаңгыс-даа зым кылып болбас.

Кызыл-чинчии теп шыдаан ки балдырлап эгелээр. Балдырлаа мырыңай берге, бир бут-биле өске бут балдырларының артындан өттүр кээп вер. Бо хевир эң берге болгаш тиеле маңаа илереп кээр. Ынчан тиелекчи уттурган улусту човадыр. Уттурган ки тиелекчиге тевекти октап бээр. Тиеле ону ырадыр тевер. Ол үеде човаттыр турар кижичок, ол ужуп бар чораан теверге дүжүрбейн, тудуп алырын бода Бир эвес тудуп алза, оон ыңай ол ки човаттырбас, өске бир аштырган кижичоваттырып эгелээр. Тевек оюнун мынча ла ойнап чоруп каар.

Чоннуң база бир тывыңгыр чоруун үндезилеттинген оюнну улуг-бичии оолдыка сонугаар.

Аржаана ХОВАЛ
Бажың-Алаак школазында тыдыл, чогаал башкызы.

Азиана ОНДАР,
Тываның гуманитарлыг
болгаш тускай шинчилелдер
институдунуң эртем ажил-
дакчызы.

Азиана ОНДАР,

МЕҢГИЛИГ СЫННЫҢ КЫЗЫ

Чогаал болгаш тыва езу-чаңчылдар чылы адалталып, 2016 чыл үнеринин кайызы чорда, Зоя Шөмбүловна Донгак Москвадан уждуп кээп, Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурнун Култура ордузунга чону-биле ужурашкан. Ооң чогаалдыкы кезээзин кожуунун культура даргазы Ульяна Даржааевна Хертек байырлыг байдалга ажыдып, илеткелчилерге сөстү берген. Байырлыг концерт-биле согажалап тургаш, ужуражылга кезээзин С.Ч.Самбуу аттыг төп ном саңы бедик деңгелге организастап эрттиргенин онзалап демдеглезе чогуур. Кожуунун бот-тывынгыр композиторлары Дугул-оол Хертек, Аңгыр-оол Хертек, Орлан Донгак, Эртине Хертек чогаалчынын шүлүктөрүнө 10 ыры аялгаларын бижээш, ыяңгылыг үнү-биле аян тудуп ырлашканнар. Ол солун концерт үезинде кожуунун төп ном саңынын эң эки номчукчуларын, бот-тывынгыр композиторларын, эң улуг назылыгларын, концерттин улуг-бичии кижикчилерин, тергин номчутунар алды школачыны З.Ш.Донгак чаа номнары-биле шаңнаан.

Зоя Шөмбүловна он ийи кады төрөөннөргө. Хей уруг-дарыглыг өг-бүлөгө ооң өскени, кара чажындан күш-ажылга дадыгарына дөгүм болган. 1970 чылда Томск хоорайның эмчи институтунче өөренип киргеш, 1976 чылда ону педиатр мергежилдиг дооскан.

Кара терең кирбиктерлиг, кара карактарлыг, кара чаштыг, хүрең шырайлыг Кара-оол Биче-оолович Донгак шериг соонда, Кызылдың автоорук техникумунун үлөтүр болгаш хамааты тудуг салбырын доозуп тура, келир үениң эмчизи аныяк кыс Зоя Кыргыз-биле танышкан. Кара-оол районун хокей, хол бөмбүүнүн шилинде командаларының кончук идекейлиг шавар-халдаар ойнакчызы боорундан аңгыда, шыдыраа ойнаарына база сонугалдыг чораан. Зоя Шөмбүловна Кара-оол Биче-оолович-биле өг-бүлө тудуп, ооң Кыргыз фамилиязы Донгак апарган. Олар ийи кыстыг, ийи оолдуг болганнар.

Институт соонда Зоя Шөмбүловна 1976 чылдан 1998 чылга чедир уруглар эмчизи кылдыр күш-ажылчы оруун иззээн. Ол Мөңгүн-Тайга кожуунун төп эмнегезинин улуг эмчизи кылдыр база ажылдап турган. 1988-1990 чылдарда Ленинград хоорайның эмчи институтунун клиниктиг ординатуразын кулак, думчук, боостая эмчизи кылдыр өөренип дооскан.

Зоя Шөмбүловнаның өөнүн ээзи Кара-оол Биче-оолович Донгак бистиң Мугур-Аксы суурувустун барык чартык кезин — чагырганың болгаш аалчылар бажынын, садыглар болгаш септелге-тудуг эргелелинин конторазын, дыка хей чуртталга бажынарын, Мугур хемни кежилдир «Ынакшыл көвүрүүн» даргалап тургаш, туттуруп, ажылчыннарын үргүлчү сорук кирип, хей-аады бедик удуртуп чораан. Кажан Зоя Шөмбүловна аарып, кустуруп, чем ижип албастай бээр, Чаа-Хөлде Ажыг-Суг аржаанынга чедирген. Өөнүн ишти Ажыг-Суг (Үр-Сайыр) аржаанынга экирип, сегий бээр, аржаан чоогун бодал, чаа тургустунган Чаа-Хөл кожуунче өг-бүлө көшкөн. Улуг-Хем кожуундан аңгылаттырган, Чаа-Хөл кожуунун чагырыкчызынын оралакчызынга Кара-оол Биче-оолович сөөлгү хуннеринге чедир ажылдаан. А Зоя Шөмбүловна 1992-1998 чылдарда Чаа-Хөл кожуунун уруглар эмчизи болгаш лор-эмчизи кылдыр ажылдаан. Эмчиниң ажылы чымыштыг-даа болза, Чаа-Хөл ортумак школазынга З.Ш.Донгак шыдыраа бөлгүмүн ажыдып, спортчу-массалыг хемчеглерге удаа-дараа киржир сонугралын салбаан. Кончук хомуданчыг чүве — ооң өөнүн ээзи Кара-оол Биче-оолович Чаа-Хөлдүн Идик-Хончу деп черге Хемчик хемге дүшкен кижини 1997 чылдың август 23-те камгалап чыгаш, чок апарганы. Сугга дүшкен ийи уруглуг иени камгалааны дээш, Кара-оол

Донгакты «Эрес-дидим чорук» деп орден-биле шаңнаан. Ооң сөөгү амдыгаа дээр тывылбаан.

Тозан чылдарда эмчилеринин ажылдап каан шалынын ай-айы, чыл-чылы-биле бербейн турза-даа, ажы-төлүнүн ачазын дилевишаан, Зоя Шөмбүловна ийи оолун, ийи кызын өскүссүрөтпейн, школазын доостуруп, ортумак база дээди өөрөдиге черлеринге удаа-дараа өөренирин тура-соруккур чедип алган. Авазынын кол-ла сорулгазы — ажы-төлү, Аяс, Аян, Азиата, Надя оларны бут кырынга тургузары. Чеже-даа бергедешсе, ол сорулгазын З.Ш.Донгак шыдамы-биле күөсеткен.

Оглу Аяс шериг хүлээлгезин эки эрттиргеш, Тываның күрүнө университетин бот-өөредилге-биле дооскаш, юрист мергежилдиг бо хуннерге дээр республиканың иштики херектер шугумунда ажылдап чоруур. Уруу Азиата Тываның күрүнө университетинин төөгү факультетин, Иркутскиниң эрге-хоойлу академиязын чедиишкенин дооскаш, юрист мергежилдиг суд приставтарының эргелелинде специалист болуп ажылдап чоруур. Оглу Аян электрик мергежилдиг. Хеймер кызы Надежда Омск хоорайга саң-хөө академиязын дооскан. Республикавыста үе-шагын берге байдалында кызаткан хей-хөй ажыл чок аныяктар-биле бир дөмөй, амгы үеде Аян-даа, Надежда-даа ажыл чок.

З.Ш.Донгак 1998-2007 чылдарда Республиканың шериг комиссариатының база Кызылдың инвалидтер болгаш хоочуннар интернадынга кулак, думчук, боостая эмчизи кылдыр дакпырлап ажылдап турган. 2007-2010 чылдарда Кызылдың эмчи училищезинге башкыла-вышаан, республиканың № 2 (малчыннар) эмнегезинге лор-эмчи болуп ажылдаан. Зоя Шөмбүловна Донгак — дээди категорияның эмчизи, РСФСР-ниң кадык камгалалының тергини, күш-ажылдың база РФ-тиң спортунун хоочуну.

З.Ш.Донгактың «Мээң байым — мээң ажы-төлүм» дээри-ле шын. Чүге дээр, ол ийи оол, ийи кыс уйнуктарының аас-кежиктиг кырган-авазы. 8-ки классчы Аида, 5-ки классчы Аңгырак, 4-кү классчы Лера олар № 1 школада база № 15 лицейде чүгле 4-5 демдектерлиг өөренип турарлар. Беш чыл иштинде оочурун манап келген бичии Темирка ам-на «Аленушка» садинче барып эгелээр, өг-бүленин шупту кижигүннери дыка-ла амыраан.

Зоя Шөмбүловна Москвада Максим Горький аттыг Литература институтун дээди курстарын (Александр Ольшанскийниң проза мастерскаязынга) 2012 чылда, Валентин Сорокинниң шүлүк, Андрей Воронцовтун проза мастерскаяларын 2013 чылда дооскаш, ам ол-ла институттун аспирантуразында улай өөренип турар, «мөңгө студент» чер-чурттуууска чоргаарланып чоруур бис. «Өөренир, өөренир, база катап өөренир» дээниин бир дириг чижээ бо-дур!

Ооң чогаалдыкы базамынын бирги чадазы школага «Мөңгү чечээ» чогаал бөлгүмүнден эгелзэн. Бөлгүмнү Зояның авазынын кады төрзөн думмазы Молдурга Бурушкекович Салчак удуртуп турган. Аңаа чүгле уругларның чогааткан шүлүктөрүн сайгарылгазы эвес, а билдингир, алдар-сураглыг чогаалчыларның чогаал, шүлүктөрүн сайгарып турган. Ол чогаал бөлгүмү ажылын оларның бажынынга даайы база ачазының киржилгези-биле бо-ла уламчылай бээр турган.

60-70 чылдарда Тываның чогаалчылары республиканың эң ыраккы булуңнарынга, ылаңгыя Мугур-Аксынга удаа-дараа солун чогаалдыкы ужуражылгаларны эрттирип кээп турган. Ылаңгыя Александр Даржай-биле ужуражылга школачы Зояның сагыжына балаттынмас исти арттырган. Ынчан ол «Төрзөн черим» деп шүлүүн чогаалчыга номчуп бээр, кезек чүүлдерин эдип, ажыктыг сүмени бергеш, «шору-дур» деп үнелээр, ол улам сорук кирген.

ТӨРЗӨН ЧЕРИМ

Шапкын баткан Каргы,
Мугур ийи хемге
Чаштан тура эштип, сүзүп,
ойнап өстүм.
Чайынналган меңги харлыг
Мөңгүн-Тайгам
Сагыжымга чуруттунуп
артып кагдың.
Чүгө дээр, шак ол меңги
Чүс-даа чылда эривес хар
Арыг аржаан дөзү болуп,
Амыдырал улап турар.
Меңгилерниң чечээ ышкаш
шыдамыккай
Бергелерге торлуш дивес
маадырлыг
Төрзөн черим хөгжүлдөз
дүргөдеткен
Дөспөс эрес кижилери меңээ эргим.

Шак орта хей-аа кирип, космонавт Юрий Гагаринге тураскааткан ийиги шүлүүн «Сылдысчыгашче» чоруткан. Ол ышкаш тыва дыл, тыва чогаал башкызы Долчун Баазановна Донгак база орус дыл, орус чогаал башкызы Алла Яковлевна Гринева (Молодцева) олар школачы Зояны делегейиниң чогаалчылары-биле таныштырып, тывызыксыг, уран-чечен чогаал оранычче аткарганнар. Шүлүкчү, чогаалчы, культура килдизинин даргазы Майнак Онанович Саая «Меңги чечээ» литературлуг уран-чечен каттыжышкынны удуртуп эгелээр, Мөңгүн-Тайга кожуунун композиторлары аңаа катчып, чаа-чаа ырыларны чогаадып турган.

Зоя Донгактың чогаалдыкы намдарының шиитпирлиг базамы Ленинград хоорайга ординатурага өөренип турда эгелзэн. «Аваның ынакшылы» — «Шын» солунга парлаттыган эң баштайгы шүлүү.

АВАНЫҢ ЫНАКШЫЛЫ

Өг-бүлөмни Тывамга каап,
Өөрөңгөш, үр-ле болдум.
Сагыш-сеткил сарынналып,
Чаныксаарым дам бар чыдыр.
Сактырымга,
Чаштарым бо
Чанымга кээп,
Чассааннар дег.
Уругларым ачазы кээп,
Удур көрүп, хүлүмзүрүп,
Эргим, чымчак кускаптааштың,
Эриннерим ошкапкан дег!
Шала баштак,
Чассыг эжим
Сакты бердим,
Чанымга кел!
Эгир шагда кады тургаш,
Ажы-төлдүн ачазының
Аажок-ла эргим, чоогун
Эскербейн чораан болдум.
Ыраан тудум,
Ынаам дендээн.
Ындыг дээрзин
Ынчан билдим.

Оон бээр-ле Зоя Шөмбүловнаның шүлүктери «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Хемчиктин сылдызы», «Улуг-Хем» солуннарга база «Кадын», «Улуг-Хем» сеткүүлдерге парлаттынып, чырыкче үнүп эгелзэн.

З.Ш.Донгак бодунун поэзиязын аржаан сулгарлыг, меңги доштуг Мөңгүн-Тайгазындан, бергелерге дадыккан кызыл чаактыг чаңгыс чер-чурттууларындан, чер адааның хорум даштыг холурааштарындан, бурунгу тыва чонунун чеченинден тынгарып ап турар. Ооң чогаалдыкы ажылы ижи ону солун, чогаалдыкы салым-чаяаныглар-биле харылзаштырып турган-даа, турар-даа.

Ындыгларның бирээзи чогаалчы, шүлүкчү, орус дылдан тыва дылче очулдурукчу, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Өлчей-оол Кунгаа оглу Монгуш. Өрт халавы ону таныттынмас кылдыр мага-бодун, арны-бажын, холдарын дырыштыр, сорбуландыр оя чизе-даа, тын менди арткан, Чаа-Хөлдүн Ак-Туругда амыдыралга ынак ол чогаалчы Зоя Шөмбүловнаны чалгынналдырып, шүлүктөрүн катап

бижириңче, ооң байлак дуржулга өөрениринче албадапкан.

Амгы үеде бистиң аравыста чаңгыс чер-чурттууус, Кызылдың институтунун доозукчузу, филолог Б. «Эр-чол», «Сеткилимниң чөлзөш» «Бодалдар» деп номнарын аа делегейде сураглыг чогаалчыла чогаалдарының тыва дылче очулдузу, Тыва Республиканың Чогаал эвилелиниң кежигүнү Борис Ойлу Казырыкпайның арга-сүмезин ап, а ажылын демнешип кылып, ылаңгыя Промптовтун «Азия диптин төвүнде» номун Зоя Шөмбүловнаның ачаз сөөлгү дилээ-биле тыва дылче кады дурганнар.

Тывада билдингир радиожурна Россияның Чогаалчылар эвилел кежигүнү, шүлүкчү Лидия Херли Иргит (Ондар) Зоя Шөмбүловнаны Алтай экспедицияның удуртукчузу, Забелин-биле таныштырган соонд экспедиция-биле 2001 чылда Аб Барыын Тыва, Даг-Алтайже, а 2003 ч. Моолда Сенгел тываларына чедип, таныжар аргалыг болган. Ажы-төз ачазын үр үеде дилээш, оода мөчү-се даа тыппаан, амыдыралының эң ынчангы ол үелеринде З.Ш.Донга-язы-сөөгү, мергежилдери аңгы-өңүктөрлиг апарганы ооң ажыг-шү-шудагып эртер, чогаал ораның дими-биле кирер, бодунун шыда-шылгаар арганы берген. Максим Гор-аттыг Литература институтунун доозу Лидия Иргит аңаа чогаал институт өөренирин сүмелээр, каш катап с-рылдыр бодангаш, сөөлгү эмчилеп түш-үш ажылчын олуттарын хостап бе күш-ажыл дептеринден үндүр хакты алгаш, З.Ш.Донгак Москваже Литература институтунче өөренири-биле чоруп.

Чогаал критиги, филология эр-неринин кандидаты, Россияның Чо-чылар эвилелиниң кежигүнү, кайга-тура-соруккур хоочун башкы — М. Андреевна Хадаханэ З.Ш.Донгак чогаалдыкы амыдыралына күш ки-берип чоруур сүмелекчи-деткичизи, дыныкчызы.

Тыва литератураның хөгжүлдөз кылганы хөй, Кызылдың башкы ин-ститутун хөй чылдарда дуржулгалыг, раглыг филолог башкызы чораан хүндүлүг дыштанылгада М.А.Хадаханэ 2003 чылда орус дыл кырынга чыры-бир дугаар үнген З.Ш.Донгактың «В в-вечных ледниках», 2013 чылда — «В в-бабушки Дыртыны», 2014 — «Мама Н-Рушевой» деп номнарына берген с-үнелелдери ооң чогаал ажылына д-ужур-дузалыг болуп, сорук кириген.

Россияның журналистиказын 300 чыл оюнга тураскааткан «Чо-даш демир-үжүк-2002» («Улусчу у-чаңчылдарына катап сайзырадыры» номинацияга), ол ышкаш орус д-да «Азия төвү» солунга парлаттын «Амыдыралдың шылгалдазы» деп аж-дээш республиканың «Чонар-даш де-үжүк-2012» XI журналистер мөөрейи «Эң эки очерк» деп номинациянын т-лекчизи. 2015 чылда Крымга бол «Славян езу-чаңчылдар» деп деле-чергелиг литература фестивалының пр-номинациязынын тиелекчизи.

Өөренир кажан-даа орай эвес д-ринин бадыткакчызы Зоя Шөмбүло-аравыста бо-дур, ол амыдыралд-кандыг-даа бергелеринге торулба-бурунгаар чүткүлдүг, туруштуг болуп, ш-дагы күзел-соруун чедип ап, эртем-бил-бедитпишаан, ам-даа өөренип, чаа-номнарын чырыкче үндүрүп чорууру бис-мөңгүн-тайгажыларга, чоргаарал, а-төлүвүске үлегер-чижек-тир.

Зоя Шөмбүловнага бүгү-ле чүүлдө чедишкенин, сүт дег ак орукту күзөдө

Чаяна ХЕРТИ
библиотека

ЧОНГА АЧЫ-БУЯННЫГ КЕНДЕН БАШКЫ

1930-50 чылдарда тыва улус эмин-тир хувискаалчааш, шажын-чүгүзгезин каап, хүрээ-хииттерин өрттеп, эртеден лама-башкыларын туткап, боттарының бурунгу культу-зунга эгиттинмес улуг когаралды диген.

Ол шагда каржы-дошкун ханныг прессиялардан тынныг арткан тыва малар чон аразынга чаштынып, кара кыл кылып, а чамдыктары өске чер-же дезип чоруур ужурга таварышкан. Карнын бирээзинге Тываның сураглыг чуртун Кенден-Сүрүн Хомушку азы Кенден-Сүрүн 1916 чылдың февраль-те Бээзи кожуунун Барлык хемге туттунган. Ол улу чылдыг, ам чораан-ла, бо чылын 100 харлаар турган. Езу-чагырыкчы Кенден-Сүрүн бодунун төрзэн хөй ажы-төлдүг акызындан ырап алган. А Кенден-Сүрүн азы-ан адазы Бээзи ноян Базыр Үгер-Даа-чу Езу чагырыкчы боду Таңды Тывага дарлыг кижилериниң бирээзи чораан. 21 чылда ол Тыва Арат Республиканы түмчүдүп тургузарынга эң идепкей-киришкен болгаш ТАР-ның Дээди үлелиниң кежигүнүгө соңгудуп, ТАР-н Саң-хөө сайыдынга база Даштыкы хектер яамызының секретарына ажил-п турган. Ол ышкаш Езу чагырыкчы-ан-Бадыргы ноянның каты болур.

Кенден-Сүрүннү лама болурунга оң үк-чүдүлгелиг азыраан ада-иези улуг дарлыг болганы чугаажок. Ынчангаш эр баштай 6 харлыг Кенден-Сүрүннү ылыкта бистиң Хомушкулар хүрээзинге едип кирип каан. Аңаа ол моол бижик-өөренген. Кенден-Сүрүн улаштыр Шы-а-Булак хүрээзинге төвүт бижикти кон-дүргөн шигээдип алкан. Ол хүрээниң ма-башкылары Кенден-Сүрүннү үмелинден угааннын, эртем-билигже ымак чүткүлдүүн магадаан. Ынчангаш асарыг шажынның эге билиглерин ренири чиик болган. Кенден-Сүрүн харлында Барлыкка аарыг кижини шызының удуртулгазы-биле эмнеп-эн. Ынчалдыр-ла элээди оол хуурактап-ааш, улус эмнээр эргени чаалап алган. дээрже ховар таварылга-дыр. Чогум-на-чан Тывага сарыг шажынны хоруп каан-бичии Кенден-Сүрүн хүрээге өөренир-азы чок турган. Ынчалза-даа ол улус-ээр чорукту кажан-даа кагаан.

1931 чылда Кенден-Сүрүннү ада-иниң хөреңгизин хавырган. Ачазы-ту чагырыкчыны тудуп хоругдап каан. Аваанда азыраан иези-биле оолдары-клай, Кенден-Сүрүн, уруу Дажы-Суу-Эрзинниң Тарлашкынче шөлүпкен. ар шөлүлгеге муң-муң малындан-ле беш хойлуг, ийи саар инектиг, бир-ттыг турган. Кенден-Сүрүн Тывага-луп турган аңгы демиселиниң үезинде-еодап олгу» деп кызгадаткаш, Калдак-марнын орук тудуунга чудук сөөртүп, арт-сынны казып ажилдаарынга база-ишкен. Калдак-Хамарнын тудуу доо-лган соонда, Кенден-Сүрүн Кызылга-п далган дээрбедеп, алгы заводунга-ылдап, Барыын-Хемчикке чер шинчи-эр экспедицияның аъттарын кадарып, ус дылды шыырак билир болгаш,-мемчилеп, Аянгатыга трактористеп, чү кылбаан дээр. Адак сөөлүнде ону-йнуң Чинге-Каытта алдын уургайынче-лүпкен. Тывага шажын-чүдүлгени чеже-а хоруп турда, бо кайгамчык тура-сорук-дидим кижини лама болур дээр күзелин-дип алыр дээр, оон дезипкен. 1951 чыл-ол Чадаананың өг-хүрээзинче чоруп-а. Аңаа ажилдавышаан алыс шынныг-да Бурганнын өөрединиң шигээдип-турган. Ынчаарда өг-хүрээниң дагды-кчызы бистиң эң чоок хан төрөл акывыс-ыртаа Хомушку деп камбы-лама. Ол-93 чылда Барлыкка төрүттүнген. Сарыг-жын номналын 25 чыл өөренип, дамчаа

тудуп эрткеш, Агарамба деп Дээди эртем-ады алган. Оон өрү өөренир эртем чок.

1913-1926 чылдарда ол Моолдун-Кандан хүрээзинге Камбы-лама сагыл-дыг башкы турган. Оон аңгыда мону база-дуржулга чок төөгүчү билип алзын: угунда-барып тыва бижиктин үндөзилекчизи Лоп-сан-Чимит Монгуш биле Кенден Башкы-оол, кыс кады төрзэн алышкылар оолда-ры болурлар.

1957 чылда Кенден-Сүрүн Чадаана-ның өг-хүрээзиниң дагдыныкчызы Амыр-таа Хомушкунун сүмези-биле Бурятияның-Иволга дацанынче чорупкан. Ол аңаа-баргаш, бурят чүдүкчүлериниң хүндүткелин-чаалап алган. Чүге дизе ол төвүт, моол-дылдарны эки билер база хүрээге улус-эмнээринге тергип дээр кижини болган. Ону-бурят ламалар безин кайгап турган. Кен-ден Башкы: «Улуска буян болур, тайбын-на чаяар» деп чүгле үргүлчү катаптап-чугаалап чораан эвес, а ол херек кырында-чүс-чүс кижилерге ачы-буянын көргүзүп, оларга сөөлгү тыныжынга чедир шынчы-бараан болуп чораан. Ынчангаш оон ат-алдары Бурятия хамаанчок, ынчаардагы-бүгү Совет Эвилелинге безин тарай-берген. Шак ынчаар ол Бурятияның Иволга-хүрээзинге эмчи лама болуп, 23 чыл-ажылдаан. Кенден Башкы төрзэн чери-Тывазын база утпаан. Оон келген аарыг-аржык, хоочураан аарыглыг кижилерни-база сегидир эмнеп, арга-сүмезин берип-чораан. Ол ышкаш Улан-Удэ хоорайга-өөренип турган тыва студентилерге док-таамал сагыш салып, акша-төгөрик-даа-талазы-биле дузазын көргүзүп турган. Ынчан Тывага хүрээ-хиит чок. Харын-даа-Тываның эрге-чагыргалары сарыг шажын-ны чоннун сагыш-сеткилин «хораннап»-турар деп нүгүлдөп, Кенден Башкының-Тываже кээрин шуут хоруп кааннар. Ынчаарга ол бодунун төрзэн-Тывазынга-чажыт кээр турган.

1960-70 чылдарда Кенден Башкының-Тывага базар, баар чери кызыгаарлыг-турган. Ындыг-даа болза, ол Тывага бүдүү-кээр, тайга-таңды дагып база аарыг-аржык-кижилерни чажыт эмнеп, ачы-буянын-чедирип чораан. Оон аңгыда Башкы-чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан-биле-бүдүн Тываны эргий кезип, чүгле Тере-Хөлден безин судур ному «Канчырыны»-(Ганджур) чаларадып эккеп, оон куйга-чыткаш, саарлы берген 108 бойдузун-эммелээр, музейге дужаап берген. Маңаа-база бир чугаалап каар чүүлүм, совет-үеде Кенден Башкының Тывага хүрээ-тудар, чонну шажынның Ыдыктыг Ном-налынга өөредир күзелиниң боттанмааны-хомуданчыг болган.

Бир эвес Кенден Башкы бистиң аравыс-ка чораан болза, ССРЭ-ден Шри-Ланкага-(Цейлон) сарыг шажын төлээр чоруур-турган. Оон келгеш, Башкы Бурятияның-Иволга дацанының Камбы-ламазы болур-чыгы апарган. Ынчангаш адаарга кижилер ону бо өртемчиден эрте чайладып-кан. 1980 чылда Кенден Башкыны хүрээ-девискээринде бажынынга тенек аарыг-өлүрүкчү бодунун кылган былда боозу-биле адып каан. Шак бо бачыттыг черге-кижи назыны хээр. Кенден Башкы хары-черге амы-тынындан ынчаар чарылган. Ол езулуг Бойду-Сады, (Чырык Угаанга-четкен ыдыктыг кижини) ышкаш, бодунун-өлүмүн төлөтүп хүлээр алган. Аңаа-бо-чуртталга Сансараның төнчү чок дээр-бээрде турар болганда, ол бодун албан-катап төрүттүнүп кээрин билген. Бо дээр-же чырык угаанныг кижиниң бодалы-дыр.

Бөгүн Тывага энерелдиг Кенден-Башкының чырык адын мөңгөждер-үе-келген. Моон дугайында чон мени деткип, боттарының санал-оналын «Шын»-солунга бижир боор дээрзинге идегедим.

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомушку),
Иштики херектер яамызының хоочу-ну, Кенден Башкының төрөл дунмазы.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» СЫЛДЫЗЫ

«Шын» солуннун хүндүлүг бижикчи-лериниң болгаш номчукчуларының-кичээнгейинге!

«Шын» солун профессионал жур-налистер болгаш бижикчи авторлар-ортузунга «Шынның» сылдызы-2016»-мөөрейни чарлап тур.

Мөөрейниң сорулгазы

Тыва дылывыс уттундурбазын-дээр, төрзэн дылывысты салгалдарга-өгбелеривистиң чечен-мерген дамчыдып-бергени ояр арттырар сорулга-биле, амыдыралга оон ажыглалын чидирбес-дээр, «Шын» солуннун редколлегиязы-тыва дылда чүүлдерни түңнөп, сайгарып, шилип көөрү-биле «Шынның» сылдызы»-мөөрейни чарлап тур. 2016 чылдың январь-15-тен декабрь 15-ке чедир солуннун ар-нынга парлаттыг материалдарның эң-эки бижиттингенин: дылының чечен-мер-генин, утка-шынарының ханызын, овор-хевирлериниң тодазын, айтырының чи-дин, өөредигин, чурук каасталгазының-чедимчелин, үезинге дүгжүп турарын-болгаш өске-даа онзагай талаларын-барымдаалап редколлегия мөөрейниң-тиилекчизин илередир.

Мөөрейниң дүрүмү

Бо мөөрейге профессионал журналис-тер-даа, солуннун бижикчи авторлары-даа-киржи болур. Мөөрейни солун жанрла-рынга эрттирер. Ынчангаш дараазында-жанрлар аайы-биле тиилекчилерни жур-налистер болгаш бижикчилер деп ийи-аңгы-бөлүккө чарып илередир.

МӨӨРЕЙЖИЛЕРГЕ ТАЙЫЛБЫР-СҮМЕ

Солун арнынга материалдар-дөмейлежи, чаңгыс айланышпа-зын дээр, төрзэн дылывыс бай-лакшып, бодунун чечен-мерген, че-дингирин чидирбесин дээр, салгал-дарга арттылары-биле «Шын» чаа-төлөвилел — «Шынның» сылдызы»-деп мөөрейни чарлаан. Хөй бижикчи, номчукчуларывыстың телефоннап, ай-тырыг салып турарын эскерип көргөш, солун жанрларының дугайында допчу-тайылбыр-сүмени парладывыс.

Очерк — амгы үеде бистиң аравыста-чурттап чоруур, хүндүткелдиг, солун амы-дыралдыг, байлак арга-дуржулгалыг, мер-гежилин тергип билир, мөзү-бүдүштүг-кижи дугайында бүгү талазы-биле чедин-гир кылдыр тайылбырлап көргүскен улуг-хемчээлдиг тодаргай овор-хевирин тургу-зуп бижээнин очерк дээр. Ону фото болгаш-чурраан чуруктар-биле-даа каастап болур.

Интервью — кайы-бир ат-сураглыг, хүндүткелдиг кижини ийикпе, ни-тиелде көскү политик азы хөй-ниити-ажылдакчызы-биле, удуртукчу-биле, сайыт-биле дээр, кым-биле-даа солун-ажылдакчызының азы интервью ап турар-кижиниң аразында чугаалашканы-дыр. Ол-аңгы-аңгы хевирлиг болулаар, чижээлээр-ге, интервью-дыңнадыг, интервью-санал, интервью-диалог, интервью-монолог, ин-тервью-чурмал. Айтырыглар тодаргай-болгаш допчу, а харылар номчукчуларга-ажыктыг, дээрстиг болур болза — солун. Кымны интервьюже чалааныңардан-болгаш оон-биле чугаага кайы хире-беткенип алганыңардан дыка хөй чүүл-хамааржыр. Кайы-бир теманы шилип-алгаш чугаалажып болур. Ынчалза-даа-айтырыгларыңар эмин эрттир үүрмек, ол-ла чүүлдер дугайында болза, чалга-ранчыг апар. Байысаалгада кижини-биле-дөмейлежи бээр болзуңар, шуут эпчок. Удур-дедир бодалдарын үлежи чугаала-жыры чугула. Ынчан чүгле маадырыңар-

Эң эки очерк. Чуруктары-биле кады-1000 одуруг.

Эң номчуштуг интервью. Чуруу-биле-кады 400 одуруг

Эң солун репортаж. Чуруу-биле кады-400 одуруг.

Эң солун чурумал. Чуруу-биле кады-400 одуруг.

Эң ханы сайгарылгалыг чүүл. 400-одуруг.

Конкурса кириштирер материалын ав-торлар болгаш журналистер «Мөөрейге»-деп тускай айтып каан болур ужурлуг.

Мөөрейниң шаңналдары

Жанр аайы-биле тиилекчилерни-2016 чылдың декабрь 25-те тодара-дыр болгаш «Шын» солунга чарлаар. «Шынның» сылдызы» аттың эдилекчи-зин жанр аайы-биле тиилеп үнген он-кижиниң аразында «Шынның» электрон-нуг почтазынче номчукчуларның чорут-кан бадылаашкынының түңнели-биле-тодарадыр. Россияжи парлаганың хүнү— январь 13-те журналистерниң байырлыг-хуралына «Шынның» сылдызы» атты ти-илекчиге 10 муң рубль шаңналы-биле кады-тыпсыр. Мөөрейниң жанрлар аайы-биле-тиилекчилеринге шаңналдарны болгаш-дипломнарны база аңаа тыпсыр.

Жюри

Мөөрейниң жюри кежигүннери хоочун-журналистер, эртемденер, чогаалчылар, башкылар болур. Оларның аттарын элекке-чарлаас. Түңнел үнген соонда, тиилекчи-лерни адап тура, кымнар журиге ажилдаа-нын солун арнынга парлаар.

биле чугаа ажык болур.

Репортаж — кандыг-бир болууш-кунга киржи турарын, бо шакта көрүп-билип турарын, үнелелин, сагыш-хөөнүн-номчукчуларның караанга көстүп турар-ышкаш кылдыр бижиттинген дыңнадыг-дыр. Оон хевирлери база аңгы-аңгы болур. «Чаңгыс хүннүң репортажы», «Мурнуку-одуругдан репортаж», «Сайыттың улус-хүлээр алыр черинден репортаж», янзы-бүрү спортчу маргылдаалардан болгаш-фестивальдардан репортаж...

Чурмал — бойдустан аңгы-аңгы-байдалдарындан сагыш-сеткилдиг доюл-дуруп келген ужуражылга, болуушкун азы-дыңнадыг дугайында бижээни. Сеткил-хөөн-биле холбашкан болганда, чурумалда овор-хевирлер дыка тода, аяныг, чараш болур, а авторнун дылы — оон-чепсээр-ле болгай, аңаа бүгү аргаларны-ажыглап болур силер. Чурумалдарның-хевирлери база хөй. Чурмал — бодал, чу-румал-сактыышкын, чурмал-болуушкун...

Чүүл — парлаганың эң-не сайыраан-болгаш хөй ажыглаттынып турар хевир. Оон кол-ла сорулгазы — фактыларны-калбаа-биле сайгарып, аңаа үнелелин-бээр, ол айтырыгже хөйүн кичээнгейин-хаара тудары. Ылангыя чидиг айтырыглар-көдүрген чүүлдер бүгү талазы-биле хынат-тыг болур ужурлуг. Чүүл тематика тала-зы-биле аажок байлак, амыдыралдың бүгү-болуушкуннарын, фактыларын, чедер-четпестерин илередир. Статья айтырыгны-тургузар болгаш ону сайгарып чугаала-жыр, харызын тывар арганы бээр.

Хүндүлүг номчукчулар болгаш бижик-чилер, хоочун журналистер! «Шынның»-сылдызы» мөөрейге киржиринче чалап-тур бис. Солун очерк, чурумалдар, ре-портажтар, чидиг айтырыглар көдүрген-чүүлдерини манап тур бис.

Светлана БАЛЧЫР,

«Шын» солуннун кол редакторнун-оралакчызы.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Эрзин кожуунун Мөрен ортумаак школазын 2014 чылда дооскан Айдыс-Амирович Ооржактың адынга тывыскан №01704600002460 дугаарлыг-аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

Магазин «ТКАНИ» Швейный цех

Уд. Рабочая 227. 8(39422) 2-27-55

- Национальный шелк.
- Национальная одежда: (тон, шейгедек, тыва бөрт, платья, чеңи-чок, содак-шудак). Шьем по вашему размеру, по вашему заказу.
- Костюмные, портьерные, тюлевые ткани.
- Матрасы, подушки, одеяла.
- Постельные комплекты из бязи (шьем по вашим размерам бесплатно).
- Фурнитура, посуда, ковры.

Реклама

Срочно продам дачный участок.
Вавилинский-1. 13 соток. Огорожен.
Собственность. Тел: 8-913354-36-77

Продается 1ком. квартира,
район Аэропорта ПВХ
Собственность за 1600 тыс. руб.
Тел: 89133433713, 89133543677.

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие,
комоды...

Звони
8-903-077-74-74.

Реклама

Байыр чедиришкиннери

Бистиң ачавыс, уругларывыстың ынак кырган-ачазы **Дадар-оол Саянович САНДАН** февраль 4-те мугур 70 харлап турар.

Ачавыс 1972 чылда эмчи училищезин дооскаш, төрзэн чери Өвүрнүң Ак-Чыраага, Торгалыга эмчи болуп ажилдап эгелзэн. 1977 чылда Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда салбырынга өөренип киргеш, 1980 чылда Москвага Лихачев заводунга практика эрттирип тургаш, 22 дугаар чайгы олимпий оюннарын кежектиг болган. Институтту инженер-механик эртемниг док-Ак-Довурактың даг-дүгү комбинадынга база ол-ла кожуунну ажил-агый эргелелинге мергежилиниң аайы-биле үре-түн ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуну. Аныяндан тура сундулуг, мячилиг хоккейниң тергини ойнакчызы чораан. Ынчангаш мугур харлап турар ачавыска кадыкшылды, сагыш-сеткилди база узун назы назылап, моон-даа соңгаар аравыска омак-сергек, дузааргак, ажилгыр чаңын салбайн, чоруун сеткиливистиң ханызындан күзедивис. Төрүттүнген хүнүңер-биле, эргим ачай!

Уруглар

Бистиң энерелдиг ынак ававыс, кырган-ававыс, кадык эжиниң быжыг чөлениги **Анчымаа Суваковна ДАМДЫ** февраль 5-те 65 харлап турар. Эргим киживиске төрүттүнгө таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назынны, буян-ке чедишкиннери болгаш өөрүшкүнү сеткиливис ханыс күзевиишан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Чырык черге, өртемчейге	Ававыстың холу чемз
ажы-төлдү	Ажы-төлү чүрзэн чыл
Чаяал төрзэш, кижизидип	Ававыстың хөңнү чаз
өстүрген сен.	Бурган чаяан хүннүң-б
Ажы-төлүң энерелдиг	Байырывыс хүлзээп ап
иези сен	Кол-ла чүве каң дег
Уйнуктарың буянныг-ла	быжыг кадыкш
энези сен.	Катап-катап күзевииш
Ажыл-ишке чажам дивес,	Ававыска черге чедир
Арбын чонга хүндүткелдиг,	мөгей
Амдангыч чем кыла бээрге,	

Хүндүткел-биле, өөнүң ээзи, ажы-төлү баз санныг уйнуктарындан.

ЛИКВИДАЦИЯ!!!

Распродажа!!!

КОВРЫ, ПАЛАСЫ СКИДКИ до 50 %%%

Распродажа и скидки действительны до 17 февраля 2016 года
г. Кызыл, ул. Калинина, 25, склад 1-2.

Часы работы: 10 - 17 часов

Тел. 8-923-136-4444

реклама

Реклама

С КРЕДИТ
ЕВРАЗИЯ

8923389555

Ипотека под материнский капитал — доступный способ приобрести жилье

Вашей семье родился ребенок? Поздравляем! Вы имеете право получить сертификат на материнский капитал и улучшить жилищные условия, если ваша семья ютится в ветхом доме или платит деньги за съемную квартиру. Проблема в том, что средства материнского капитала вы можете использовать, когда малышу исполнится три года. К тому же ваша семья не подходит под условия банков о выдаче кредитов. Наша компания КПК «Кредит Евразия» поможет решить вашу жилищную проблему. С 2011 года на законодательном уровне разрешено использовать средства материнского капитала для покупки или благоустройства жилья, не дожидаясь достижения ребенком трех лет. Ипотека под МК является вполне законным способом приобрести недвижимость. В 2016 году сумма МК равняется почти 453 тысячи рублей, и этими деньгами можно погасить ипотечный кредит и выплатить по нему проценты. Наша организация зарегистрирована в реестре микрофинансовых организаций и имеет право выдавать гражданам займы. В настоящее время мы реализуем программу получения гражданами займов для улучшения жилищных условий в размере МК.

КПК «Кредит Евразия» разработал максимально удобный механизм приобретения жилья за МК. Обращайтесь к нам! Мы сотрудничаем с крупными агентствами недвижимости и можем предложить вам множество вариантов, предоставим всю необходимую информацию, поможем с оформлением документов и советом. Мы рассмотрим заявку на выдачу займа бесплатно за один день. Официального подтверждения доходов не потребуется, поскольку точником погашения основного долга является материнский сертификат. Мы будем сопровождать вас от подачи заявки до снятия обременения на недвижимость. Средства направляются на приобретение готовой квартиры или жилого дома — и пресловутый жилищный вопрос решен.

**Выдача займа в течении
5-7 дней с момента подачи
заявки,
выдача займа на
строительства жилья —
в течение 3 дней.**

Тел: 8-923-389-55-55

Адрес: РТ, г. Кызыл,
ул. Московская, 24,

1 этаж, (между Налоговой и Стрелковым клубом желтого цвета здание)

Ипотека под МК для многих молодых семей — реальный шанс приобрести жилье! Мы поможем вам воплотить мечту в жизнь!

По всем интересующим вопросам вы можете получить бесплатную профессиональную консультацию удобным для вас способом. Телефон: 8-923-389-55-55.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 5164. Номерни парлааже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг комму-
нар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Рес-
публика-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүр-
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко
туружу-биле дүшпөйн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа
лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.